

החוויה הרוחנית

בכלל – וב'מים הנוראים' בפרט

– מאמר שלישי בסדרה –

נכתב בס"ד ע"י
הרב יחיאל פליסקין
מחבר ספר 'שתולים בבית השם'

יו"ל ע"י ארגון
'שתולים' – להצליח בחינוך'
טל: 05276-14899

לקבלת מאמרים נוספים בעניני חינוך
הצטרפו לרשימת התפוצה שלנו
בדוא"ל: A9414725@walla.co.il

להארות ותגובות בנושאי המאמר
ניתן לפנות ישירות למחבר
דוא"ל: Ymp803@gmail.com

א. השיבות החוויה הרוחנית

ענין העונג במצוות והחוויות הרוחניות, עשוי להיתפס בעינינו כ'מותרות', וכדבר שאינו נצרך באמת. אולם גדולי ישראל לא כן עמהם, הם רואים בענין זה אמצעי לקיום כל היהדות!

מעשה וסיפרו לפני הגראי"ל שטיינמן שליט"א, על אחד מגדולי ראשי הישיבות זצ"ל שהיה נוהג להתריע על הביטול תורה שיש סביב ההדלקת נר חנוכה, באומרו 'נרות חנוכה הוא דרבנן, אבל לשבת וללמוד הוא דאורייתא'. ואמר על כך הגראי"ל: 'אכן נרות חנוכה הוא מדרבנן, אבל בזכות ה'דרבנן' יש קיום ללימוד התורה. שהמציאות מראה שרק אם מקיימים את כל המצוות בין דאורייתא ובין דרבנן, ובין את כל המנהגים שנהגו ישראל, מתוך חיות, ועושים מכך עסק שלם ובגעשמאק, הרי זה **מחזיק לדורות הבאים**. אמנם הדלקת נר חנוכה הוא רק מדרבנן, אבל בזכות מה שבכל הדורות עשו עסק שלם סביב ההדלקה, זה גרם שלימוד התורה והערכה בעסק המצוות, המשכיכה לדורות הבאים, **אבל אם מקיימים את המצוה בלי כל העסק שמסביב**, גם כאשר הכוונה היא בשביל למנוע ביטול תורה וכדומה, **אין ערובה כל כך לדורות הבאים** (מזקנים אתבונן ח"ד עמ' 69, מובא בעלון כאיל תערוג גליון 70).

וכה דרש כ"ק אדמו"ר מסלונים שליט"א: אמנם מאז ומתמיד 'רחמנא ליבא בעי', אך היו דורות שיכלו להחזיק מעמד גם מבלי לפתח את החלק של הלב. אך בדורות אלו שנתקלקלו האוירים ונתחזקה מאד משיכת הלב והחיות בצד הטומאה, אין אדם יכול להחזיק מעמד בלי החלק הרגשי של עבודת ה', ואין מי שלא זקוק לכך. באמת המניע לעבודת ה' לא צריך להיות רק מפני התענוג שבה, אבל הגוף אינו מבין שפה אחרת, רק במאי בעית טפי, מה אתה מפסיד ומאבד עבור מה.

זו הדרך להתמודד עם פגעי הדור, ובמיוחד בני הנעורים, כאשר זוכים לטעום טעם עבודת ה', 'ואני קרבת אלוקים לי טוב', שוב אין צורך להסביר להם דבר. להט האש של עבודת ה' היא הדרך היחידה להציל את הדור הצעיר. מי שטעם מטוב ה' לעולם לא יצא לתרבות רעה, יתכן שתהיינה לו נפילות וירידות, אבל לעולם לא יוכל לעזוב לגמרי את דרך ה'. הוא כבר יודע את האמת, כי מה יש לעולם הזה על כל הנאותיו להציע לו כנגד התענוג הנפלא של אור הקדושה (עפ"י דרכי נעם בעבודת ה' ח"ב, קדושה, מאמר ט').

ב. "החוויה המנצחת"

שמעתי הארה נפלאה מאיש החינוך הרב רפאל גריינמן שליט"א, כי זו תהיה טעות טראגית לחשוב כי מה שיקבע את עתיד ילדינו הוא **הידיעה השכלית** שלהם. אלא, רק אם מתלווה לידיעה השכלית **חוויה רגשית חיובית כלפי המצוות**, אזי שניהם יחד ישפיעו עליהם לטובה. אך אם החוויות שלהם מהיהדות הינן שליליות, אזי לא יועילו להם כל הידיעות השכליות, והם עלולים להתרחק ח"ו כדי לחפש חוויות מהנות במקום אחר. יתירה מכך, אם יש **סתירה** בין החוויות, נניח שהילד חווה גם חוויות חיוביות וגם שליליות ביחס לרוחניות, אזי הקובע הוא החוויה היותר דומיננטית, היותר בולטת. כלומר, לא די בכך שיש גם חוויות חיוביות ביחס לעולם הערכים, אלא צריך **שזו תהיה החוויה המנצחת**! וכגודל החוויה, כך גודל ההפנמה, מסביר הרב גריינמן.

להמחשת הדברים, נביא מעשה שהיה. במשפחה אחת היה אבי המשפחה חוגג עם בני ביתו את השבתות וימים טובים באופן נעלה ויוצא מן הכלל, עם הרבה שירה, רגש וטעם, אך מצד שני היו כמה נתונים אחרים ברקע, ולמרבה הצער שלשת בניו ירדו מהדרך ונעשו חילונים רח"ל. אמר אז האב: "אני לא דואג, אני יודע שהם יחזרו, כי על השבתות והחגים שלי אי אפשר לוותר!"... ואכן, כך היה. גם כשהיו חילוניים עדיין, היו מגיעים לשבתות וחגים הביתה, ומשתתפים בסעודות המיוחדות, כשענייהם נוצצות דמעות רגש בשעת הזמירות, ולבסוף אכן שלשתם חזרו, כששנים מהם נעשו אברכים שתורתם אומנותם, ואף השלישי נהיה חרדי וקובע עתים לתורה!...

אם ננסה להסביר את הסיפור לאור ההגדרות דלעיל, כנראה שהילדים הללו חוו גם חוויות שליליות כלפי היהדות, דבר שגרם להם לרדת מן הדת, אך **החוויה המנצחת** של השבתות והימים טובים היתה חיובית, ולכן בסופו של דבר הם מצאו את דרכם חזרה לשמירת המצוות.

מאידך, שמעתי מיהודי עובד ה' את המעשה הבא: מאז שהייתי בחור צעיר, נהגתי לומר תפילת 'יום כיפור קטן' כמעט כל ערב ראש חודש. התפילה הזו היתה מעניקה לי תחושת רוממות מיוחדת. אולם כמה שנים לאחר הנישואין, הפסקתי בכך כמעט לחלוטין. פשוט כל פעם הייתי מוצא לעצמי איזה תירוץ כדי להימנע מתפילה זו. יום אחד עמדתי וחשבתי, מדוע בעצם זה הפסקתי. ואז נזכרתי, כי כשהייתי אברך צעיר, התפללתי פעם אחת תפילת יום כיפור קטן בהיכל אחת מהישיבות הגדולות, בצוותא עם אלפים מבני ואברכי הישיבה,

ובמהלך התפילה התחלתי להרגיש רע, ועוד יותר רע, מבלי להבין מדוע, בשלב מסוים הרגשתי שאני כמעט מפסיק לנשום, ואך בקושי הצלחתי לסיים את התפילה. לאחר מכן הבנתי, שריבוי האנשים שהצטופפו בבית המדרש, גרם לחוסר אויר, שכתוצאה ממנו כמעט והתעלפתי. ומאז, יצא לי החשק לתפילת יום כיפור קטן, כאשר אני אפילו לא מודע לתהליך הפנימי שאירע לי, אך כנראה שכל פעם שחשבתי על התפילה, עלה בלבי זכרון ה"מחנק" כפשוטו שהרגשתי אז, ומאז אני צריך להיאבק עם עצמי כדי להיכנס לתפילה זו, גם אם מדובר בבית מדרש מרווח ומאוורר.

סיפור זה ממחיש היטב את הנקודה האמורה, כי גם אם יש חוויות חיוביות כלפי מצוה מסוימת, אך אם יש כנגדה חוויה שלילית חזקה, היא עלולה לנצח את החוויות החיוביות, ולגרום לאדם רתיעה כלפי מצוה זו. מכאן נוכל ללמוד כי ילד שחוה למשל חוויות חזקות של כפייה, צער או עצבנות ביחס למצוות, עלול לפתח כלפיהן גישה שלילית, אפילו אם חווה במקביל גם חוויות חיוביות של מצוות, וזאת משום שכאמור, "החוויה המנצחת", היא הקובעת.

ומכיון שאיננו יודעים את השיעור כמה צריך כל ילד וילד כדי לנצח חוויות אחרות [וזה משתנה בין כל ילד לילד, לפי כוחות נפשו המשתנים, ונתונים נוספים], עלינו להשתדל כפי יכולתנו להרבות בחוויות רוחניות מהנות, בכמות ובאיכות.

ומאידך גיסא יש בדברים כדי לחזק את הקו החינוכי שהצגנו [במאמר א], כי יש להימנע ככל האפשר מללחוץ או לכפות על הילדים עניינים רוחניים, כדי לחסוך כל רגש שלילי שעלול להתלוות לנושאים הרוחניים בתודעתו של הילד.

ג. כיצד להנחיל חוויות רוחניות

ניתן לכתוב על כך תרי"ג פרקים, וזו עוד לא תהיה ההתחלה. וכי איך ניתן לדחוס לתוך מילים מודפסות - רגשות קודש נעלות, שביבי רשפי אש, ורבבות אלפי מלאכי רום המתלווים למצוה כשהיא מקויימת מתוך יראה ואהבה... אך כדי לא להיפטר בלא כלום, נביא כמה דוגמאות מעשיות, וכל אחד יוכל להוסיף עליהם מתוך מעמקי ליבו עוד כהנה וכהנה.

נפתח בדברי השלי"ה הקדוש, שכתב כך: 'יחשוב האדם המצוה הבאה לו פעם אחת בשנה, ואחר כך כל השנה אלו מצוות עוברות ממנו, על כן בשעתם יכבדם ויאהבם וידבק בהם לא יפרד מחשבתו מהם. וראיתי מבני עליה המחבבים מצוות, היו מנשקין המצוות והמרור, וכל המצוות בעת מצוותן, וכן הסוכה בכניסתם וביציאתם, וכן ארבעה מינים שבלולב, והכל להבב המצוה. ויש ללמוד זה ממה שכתב רמ"א (בסימן כ"ד), יש נוהגין לנשק הציצית בשעה שרואה בה, והכל משום חיבוב מצוה, ואשרי מי שעובד את ה' בשמחה ובטוב לבב ובדביקה וחשיקה וחפיצה (של"ה, מסכת פסחים, פרק גר מצוה, כט).

ולא רק בחגים. ישנם מצוות "פשוטות" שאנו מקיימים בחיי היום-יום באופן טכני, אך ע"י השקעת לב ומח, ניתן להפוך אותן לחוויות רוחניות מרוממות, כמו בסיפור הבא:

לפני מספר שנים - סיפר יהודי אחד - יצא לי לחוות חוויה חינוכית, איך הופכים מצווה, הנראית לכאורה 'פשוטה', למצווה נשגבת ונעלית. היה זה כשהגעתי למקוה הכלים, לקיים את מצוות טבילת כלים כהרגלי (פשוט - להוציא הכלים מהשקית להטביל ולחזור לביתי...). צדו עיני יהודי ירושלמי (שנראה כי חונך על ברכי אנשי הישוב הישן בירושלים) שהגיע למקוה עם שיירה של לפחות שבעה בניס בלעה"ר, הוא החזיק בידיו את השקית בה מונחים הכלים והחל להסביר לילדיו (באידיש): "בשקית זו יש כלים מסכנים ואומללים, הם מאד מאד רוצים לזכות לבשל דג וצ'ולנט לכבוד שבת, כדי שיהודים יקחו מהם אוכל ויברכו, אך הם מסכנים אומללים הם טמאים! הכלים הללו מאד משתוקקים שיהודים ישירו לידם שירי שבת בשולחן שבת, אבל הם טמאים, הם לא קדושים! אי, הכלים הללו רוצים להאכיל יהודי ולתת לו כח ללמוד תורה אבל הם לא טהורים! אוי 'דער רחמנות' - פשוט צריך להתפלל על הכלים שבשקית - שהקב"ה יוציא אותם מאפילה לאורה". הילדים הטהורים שהקשיבו היו נסערים מאד וכאובים, והביטו בשקית ברחמנות גדולה...

או אז הוציא האבא את הכלים, אחז אחד מהם בידיו וברגש רב ברך "על טבילת כלים", הילדים ענו אמן בהתלהבות והאבא הטביל את הכלי וכשהוציא אמר בהתרגשות לילדים "מזל טוב הכלי טהור!" והילדים בהתרגשות ניגשו לכלי ואיחלו לו 'מזל טוב', וכך עשו לכל כלי וכלי שיצא טהור מן המים! הגדיל לעשות אחד הילדים שבהתרגשות נשק לכלים!

לאחר מכן הכניס את הכלים לשקית ואמר לילדיו: "אה, ב"ה היתה סייעתא דשמיא מיוחדת, והכלים יצאו מטומאה לטהרה! עכשו הם יזכו לשמש יהודים שרוצים ללמוד תורה ולקיים מצוות". לא אשכח את הצמרמורת שאחזה בי לגודל המעמד, ועד עצם היום הזה כשאני מטביל כלים, אני חש שאני לא עושה 'סתם מצווה' - אלא מצווה מיוחדת עם היבטים רבים ומשמעותיים!

כמה פעמים אמר הגראי"ל שטיינמן שליט"א כי כשהיה בישיבות ובכינוסים שונים, ראה כמה חסר שמחה לאנשים, מבוגרים כצעירים. הציבור כל כך שמחו ורקדו, שהיה קשה להפסיקם, ובוה היה ניכר כמה שהדבר חסר להם. והנה אצל החסידים יש מדי פעם הזדמנויות לשמחה והתחדשות, אם זה 'טיש', סעודה שלישית או מלוה מלכה, וכד'. ברם בציבור שלנו חסר הדבר, שכן קשה הדבר לשבת כל הזמן רק ברצינות, ונעשים יבשים כך. ואף שבדורות הקודמים היה בישיבות רק תורה, וזה הספיק, מכל מקום בדורנו צריכים גם את הגדולה לגימה, המקרבת רוחנית ונפשית. ולכן עורר הגראי"ל כי יש לראות להוסיף מזמן לזמן דברים שיגרמו שמחה, כגון כינוסי דרשו וכד', מזמן לזמן צריך מלוה מלכה, פעם בחודש או שש שבועות לעשות קצת שמחה. וכן אמרו לרבינו שיש נוהג בישיבות לעשות 'עונג שבת', שבחורים יושבים ושרים ואומרים דברי תורה, וטועמים דברי מתיקה, וקילס את הדבר. ופעם שאלוהו משיבה אחת אם לארגן 'שבת התאחדות' בכפר כדי להתאוורר ולהתחזק, והשיב בחיוב, ונימק כנ"ל (עפ"י צדיק כתמר יפרח, עמ' רלט-רמ, הפנקס עמ' 73).

ד. חוויות רוחניות בימים הנוראים

החגים והמועדים, מהווים כר פורה ליצירת חוויות רוחניות מהנות, כידוע. אולם כאשר מדובר בימים הנוראים, אשר שמם מורה עליהם כי ליראה נועדו, יש לשים לב במיוחד שגם ימים אלו ייחוו בבית בצורה של הנאה וחוויה רוחנית, כנאמר 'וגילו ברעדה'. צרור תיאורים ימחישו לנו את הענין:

סיפר הגאון רבי יהודה עדס שליט"א, ראש ישיבת קול יעקב: לפני כארבעים שנה, היתה מורה בסמינר, שתלמידותיה השכימו קום ביום א' דסליחות, והגיעו לבית הספר עייפות במקצת. המורה שהבחינה בכך אמרה להן כי מי שקמה לסליחות ומרגישה שהיא צדיקה, אין זה כך בבירור, כי לפעמים היצר מחפש לעשות לנו ריגושים סתמיים (מה שקרוי 'אקשן'), וזה לא מגיע ממקום של יצר הטוב.

כששמעתי את הדברים, סיפרתי לאותה מורה אודות אחי רבי עזרא זצ"ל, שכיהן כרבה של הרצליה, היה צדיק יסוד עולם, וידע ש"ס על בוריו. פעם סיפר לי אחי, אתה יודע כיצד התחלתי לאהוב את התפילה ואת הסליחות? זה קרה בימי הסליחות, כאשר אבא [הגה"צ רבי יעקב עדס] זצ"ל היה משכים קום בשעה שלש וחצי לפנות בוקר, ויוצא לאמירת הסליחות, ומעיר אותנו בחיבה ורוך שנבא יחד איתו¹. כיון שהרחוב היה חשוך מאד, היינו לוקחים קופסת שימורים, עושים בה חורים, ומניחים בתוכה נר דלוק, וכך יוצאים לדרך. אבא נתן לי את התפקיד ללכת בראש, עם קופסת הנר ולהאיר את הדרך. כשהגענו לבית הכנסת, לפני הסליחות, היו מגישים 'סחלב' חם, ואני כילד מאד אהבתי את המשקה הזה. **שני הדברים האלו** - התפקיד עם הנר, והסחלב החם - **האחיבו עלי את הסליחות**, ואת התפילה בכלל.

פניתי אל המורה ואמרתי לה: כך מאהיבים את התפילה על הצעירים, ולכן בת שקמה מוקדם לסליחות, **אין לומר לה שהיא עושה זאת עבור ריגושים, אלא אדרבה יש לחבב עליה את המצוה, ועל ידי כך תפתח בתוכה אהבה לתפילה** (עפ"י ילחנך בשמחה מהגר"י זילברשטיין שליט"א, עמ' שלו, ועוד).

שח לי אחד מן התלמידים: ישנה חוויה מיוחדת שאני נושא איתי מבית הוראי, היא מתרחשת פעם בשנה, ואני ממתין לה כל השנה. מדי ערב יום כיפור, בסעודה המפסקת, אבי שיחי מכריז ואומר: "ועכשיו נדבר על הקבלות!" כל אחד מבני הבית, החל מאבא ואמא, ועד לילדים בני חמש, מקבלים על עצמם 'קבלה' של תשובה לכבוד יום הדין. יש מבני המשפחה שמוכנים לשתף את כולם, אם מדובר במשהו שאינו אישי במיוחד, ויש מהם ששומרים את תוכן הקבלה לעצמם, ורק מאשרים בקול שאכן קיבלו על עצמם משהו, ויש מהילדים שיספרו את הקבלה' בסוד לאבא או לאמא... הילדים הקטנים בדרך כלל צריכים גם עזרה בנושא, ויחד כל בני המשפחה מנסים לעזור להם למצוא 'קבלה' שתתאים לגילם הרך [למשל: לקרוא קריאת שמע שעל המיטה, ואפילו: להתפלל כל יום], כאשר בתוך כדי הדברים אבא מוסיף נופך משלו, ומביא דיבורים וסיפורים מעניינים מגדולי המוסר בעניני הקבלות. לא תמיד אנחנו זוכרים עד סוף השנה את הקבלה, ובפרט הילדים הקטנים, ולפעמים ההורים מזכירים להם אותה בעדינות מדי פעם, אבל **המעמד מרגש ומרטיט, הוא נותן לנו תחושת חשיבות ואחריות, ועטוף בתחושה מרוממת** של יראת ה' מיום הקדוש המתקרב ובא...

ומאידך, אם מדגישים רק את היראה ללא שילוב של שמחה, עלולים להגיע לתוצאות שליליות, וכפי שסיפר אחד הרבנים: "פגשתי פעם בחור שהיה לו 'טראומה' ר"ל מכל הנושא של אלול, והתברר שבישיבה קטנה בה למד היו תולים לאורך קירות הפנימיה, בכל יום מימי האלול, שלטים ופלקטים בנושא אלול ויום הדין וכו'. ואיפה שהלכו בישיבה שמעו רק "אלול" אלול" בטון מאיים..."

¹ במאמר המוסגר: ישנם עדיין בתים בהם האבות מעירים את ילדיהם לסליחות, באותה מנגינה מרטיטה עתיקת יומין, שעיימה היה השמש מסובב בין בתי העיירה ומעיר את יהודיה לסליחות: "טייערע יידן, שטייט אויף צו סליחות, [יהודים יקרים, קומו לסליחות] לעבודת הבורא יתברך..."

אולם לעיל סיפרנו על חוויית הסליחות המתוקה בבית הצדיקים משפחת עדס. והנה כמה מעניין, לצטט מתוך ההקדמה שכתב רבי יהודה עדס שליט"א ואחיו, אודות בית אביהם רבי יעקב זצ"ל: בהגיע החגים, השמחה היתה מיוחדת בבית. אפשר לומר, שהבית היה בבחינת שולחן ערוך חי. כל מושג רוחני בבית היה חויה. גם בימי הדין שהיתה חרדה, היא היתה מהולה באוירה של שמחה והתרוממות (מובא ב'האיר המזרח' עמ' קסב).

לאור דברים אלו, ניתן להבין, כיצד ימי הסליחות, ה'מפחידים' לכאורה, החדירו בבנו רבי עזרא את מתיקות התפילה לכל ימי חייו, כי "החרדה היתה מהולה באוירה של שמחה".

ה. שילוב שמחה ויראה בימים הנוראים

איך משלבים יראה עם שמחה בימים הנוראים? שאלה טובה. הנה ידועים ומפורסמים המקורות מהספה"ק על חובת היראה בימים אלו, ולא נאריך בהם כאן. אלא נביא כמה ציטוטים על השמחה, שאולי הם פחות ידועים:

סליחות – מצאנו בספר לקט יושר, שכתב בשם רבו בעל 'תרומת הדשן': מתחילים לומר סליחות ביום ראשון שלפני ראש השנה (עדות אשכנז) משום שזה סמוך לשבת, והיות ובשבת ישראל פנויים ממלאכה ולומדים תורה, לכן הם שמחים מחמת הלימוד תורה ועונג שבת, וטוב להתפלל מתוך שמחה של מצוה (לקט יושר ח"א עמ' קיח).

ראש השנה – מובא בשם הגר"א זיע"א: "ורבינו היה שמח מאוד בעת תקיעת שופר, וכן אמר: שצריך להיות ברוב שמחה וחדוה בדוגמת המדינה ביום שממליכים מלך ומעטרים אותו, כן אנחנו בתקיעת שופר ממליכים להקב"ה בכל עולמות שאנחנו עמו" (כתר ראש קד).

יום הכיפורים – מובא בספר הלכות חג בחג: בענין הניגון שבוידוי שאומרים אותו בקול נעים ולא בצורת קינה, עי' בתפארת ישראל (תענית ד, ח) שכתב הטעם לרמז שכולם יהפכו לזכויות ומשוררים עליהם. וכיוצא בזה כתב החתם סופר (ליוהכ"פ, מהדו"ד), וביאר דוהו משום שמקיימים מצות וידוי בשמחה, וגם שיש בזה משום תשובה מאהבה, וגם הוי בגדר שירה על הקרבן (הלכות חג בחג, ימים נוראים פרק כז).

והנה מעודי התייגעתי לחפש 'מהלך' או 'הגדרה', איך משלבים את השמחה עם היראה בימים הנוראים, ובפרט בראש השנה, [ואכמ"ל]. אולם מה שמאיר את עיני בימים אלו, הוא קטע מתוך כתבי היפחד יצחק: "שמחה עם יראה, ארוגים כאחד, מלבד אצל היהודים, אין אצל אף אחד" (מתוך שיר שכתב ליום הפורים, בשפת היידיש, מובא בספר הזכרון לפחד יצחק עמ' קב, ותרגמתיו לעברית). הדברים עוררו אותי להרגשה, כי עוד לפני שנמצא הגדרה הגיונית לכך, כך נהוג אצלנו היהודים, ומי שרוצה יצליח – בעזרת החוש היהודי הטבעי הנטוע בקרבנו – לעשות זאת נכון.

ו. ובכל זאת, "אל תפחדו מהפחד"!!!

השתתפתי בעבר ב'פורום מחנכים' [שהתנהל דרך הדוא"ל] ושם עלה הדיון, האם בדורנו כדאי לשנות את הגישה ליימים הנוראים, ואולי כדאי להציג בפני הצעירים רק כיימים של שמחה ואהבה, כדי לעורר בהם גישה חיובית כלפי ימים אלו. אחד המחנכים, הרב יגאל סנרץ, כתב תגובה ששווה לצטט, וזו לשונה:

"אל תפחדו מהפחד!"

לעניות דעתי לא מספיק לעורר אהבה כדי לשנות את הגישה לימים קדושים אלו, צריך גם לחנך כיצד להתחבר ליראה.

אין דבר בעל משמעות בעולם שאינו מלווה בפחד. רופא יודע שאם יעשה טעות הכי קטנה עלול הדבר לעולת בחיי החולה, וחייל יודע שהוא עלול למות במלחמה. בדבר לא חשוב אין סיכונים, וככל שהדבר חשוב יותר - מסוכן יותר להיכשל. אם ננסה להעלים את הפחד מתלמידנו, ניקח מהם את משמעות החיים. כי אי אפשר ללמד שהמצוות חשובות, ובו בזמן להתעלם מהמחיר שיש למי שלא מקיים אותם. אני מסכים לחלוטין עם הכותבים שצריך לעורר אהבה, חייב להישמר האיזון בין יראה לאהבה, אבל לדעתי חייבים גם להסביר את מושג היראה, שהוא הנותן משמעות לחיים. יגאל סנרץ."